

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના ત્રણ વિશ્વ-કવિઓ

જોસેફ બ્રોડસ્કી, સીમસ હીની, ડેરેક વોલકોટ

રશિયન કવિ જોસેફ બ્રોડસ્કીએ આધુનિક સાહિત્યની પરંપરાને અપનાવી પણ જૂની પરંપરાનેય સાચવી. એ કવિતા સંદર્ભે કહેતા કે મનુષ્ય ભાષાનો ઉપયોગ નથી કરતો, ભાષા મનુષ્યનો ઉપયોગ કરે છે. કવિતાની ભાષા તેથી મનુષ્યનો ચેતોવિસ્તાર કરે છે. આઈરિશ કવિ સીમસ હીની સાહિત્યસર્જન એ છઠ્ઠી ઇન્દ્રિયનું કામ છે એમ કહેતા અને તે માનતા કે કવિતા માનવ અસ્તિત્વના માપદંડને સર્વોત્કૃષ્ટ સમતુલન બક્ષે છે. વેસ્ટઈન્ડિઝના અમેરિકન કવિ ડેરેક વોલકોટ ભાષાને એવી રીતે પ્રયોજે છે કે ડાયલેક્ટ અને માન્ય ભાષાના બંનેના વાચકોને અન્યથા અનુભવ ન થાય. એમને મન કાવ્યપ્રક્રિયા ભીતરનું ઉત્પાનન કરતાં કરતાં જાતને શોધવી તે છે.

કાવ્યતત્ત્વ વિશે આવી વિશિષ્ટ વિભાવનાઓ ધરાવતા, વીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં, વિશ્વકાવ્યસૃષ્ટિમાં ત્રણ મહત્ત્વના કવિઓ ઊભરી આવ્યા, રશિયન કવિ જોસેફ બ્રોડસ્કી (1940-96), આઈરિશ કવિ સીમસ હીની (1939-2013) અને મૂળ વેસ્ટઈન્ડિઝના કવિ ડેરેક વોલકોટ (1930). બ્રોડસ્કી રશિયામાંથી દેશનિકાલ પામી અમેરિકામાં રહ્યા, વોલકોટ ઊછર્યા વેસ્ટઈન્ડિઝના ટાપુઓમાં પણ અમેરિકામાં અધ્યાપક તરીકે યુનિવર્સિટીમાં ભણાવતા રહ્યા. જ્યારે હીની આયર્લેન્ડમાં રહ્યા પણ ઓક્સફર્ડમાં અધ્યાપનકાર્ય કરતા હતા. ત્રણે કવિઓને નોબેલ પ્રાઇઝથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. બ્રોડસ્કીને 1987માં નોબેલ મળ્યું. આ સન્માન મેળવનાર તેઓ સૌથી નાની ઉંમરના સર્જક છે. ત્યાર બાદ વોલકોટને નોબેલ 1992માં પ્રાપ્ત થયું અને હીનીને 1995માં.

ત્રણેની સર્જન-વિશેષની પાર્શ્વભૂમિ છે. બ્રૉડસ્કી દેશનિકાલ થયા તે પહેલાં તેમને રશિયન સરકારે યુવાનોને બહેકાવે તેવું લખાણ લખવા માટે પાંચ વર્ષની સખત મજૂરીની સજા કરી હતી. હીની ગ્રામપ્રદેશમાંથી આવ્યા, અંગ્રેજીના શિક્ષક પણ બાપદાદાનો ધંધો ખેતી અને ઢોર લે-વેચનો હતો. વોલકોટ વેસ્ટઈન્ડિઝના સમૃદ્ધ પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં ઊછર્યા, અશ્વેત દાદી અને શ્વેત દાદાના એ અશ્વેત પૌત્ર. ત્રણે કવિઓનું બાળપણ સામાન્ય કુટુંબમાં સામાન્યજન તરીકે વીત્યું. ત્રણે કવિઓના મૂળમાં એક અસામાન્ય સ્થિતિ રહી છે. બ્રૉડસ્કીને યુવાન વયથી જ રશિયાના સરમુખત્યારશાહી શાસકોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, જ્યારે વોલકોટ પોતે અશ્વેત, પણ તેમના લોહીમાં અને તેમની ભાષામાં એક નિહિત આંતરવિરોધ હતો. હીની અંગ્રેજીના અધ્યાપક થતાં પહેલાં સામાન્ય ખેડૂતના સંતાન, ગ્રામપ્રદેશમાં રહ્યા ને આઈરિશ વિગ્રહની વચ્ચે ઊછર્યા હતા.

વોલકોટે નાની ઉંમરે મા જોડેથી ઉછીના પૈસા લઈ 25 કાવ્યોનો પહેલો સંગ્રહ (1948) પ્રકાશિત કર્યો. કાવ્યસંગ્રહ વેચીને માને ઉછીના પૈસા પરત કર્યા. જ્યારે હીનીના પહેલા કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક જ હતું, ‘ધ ડેથ ઓફ અ નેચરાલિસ્ટ (1966)’. તે આયર્લેન્ડના ઉત્તર ઇલાકાના ગ્રામપ્રદેશમાં ખેડૂત મા-બાપનાં નવ સંતાનોના સૌથી મોટા સંતાન તરીકે ઊછર્યા, પણ નાની ઉંમરે મા-બાપ ગુમાવ્યાં ને કાકાના સહારે જીવ્યા. અંગ્રેજીના શિક્ષક તરીકે આગળ વધ્યા. બ્રૉડસ્કીનું જીવન ઝંઝાવતમાં પસાર થયું પણ તે સમયનાં પ્રખ્યાત કવયિત્રી એના આકર્ષણોવાની એમને ઢૂંક હતી. એમનાં શરૂઆતનાં કાવ્યો ઉપર જ પાબંદી ઊતરી આવી. 1958માં એમણે પ્રગટ કરેલાં કાવ્યો ‘ધ જુઈશ સેમિટ્રિ નીઅર લેનિનગ્રાડ’ અને ‘પિલ્ગ્રિમ’ને સરકારે સોવિયેત વિરુદ્ધ ને અશ્લીલ રચનાઓ છે, એમ કહી એમની પર મુકદ્દમો ચલાવ્યો. તેમને 1964માં જેલમાં ધકેલી દીધેલા. તને કોણે કવિ તરીકે સામેલ કર્યો? સરકારી અધિકારીએ પૂછતાં એમણે જવાબ આપેલો ‘કોઈએ નહીં.’ અને તેમણે પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો ‘મને મનુષ્ય જાતિમાં કોણે સામેલ કર્યો?’ 1972માં બળજબરીથી તેમનો દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. તેથી છેક 1977માં ‘અ પાર્ટ ઓફ સ્પીચ’ નામનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો. 1972માં દેશનિકાલ પામ્યા બાદ તેમને મહાન કવિઓ ડબલ્યુ. એચ. ઓડેન અને રોબર્ટ ફ્રોસ્ટે સહારો આપેલો.

ત્રણે કવિઓનું કાવ્યસર્જન એમની વિશેષ કાવ્યમુદ્રા વ્યક્ત કરે છે. હીનીના પહેલા બંને સંગ્રહ ‘ધ ડેથ ઓફ અ નેચરાલિસ્ટ’ અને ‘ધ ડોર્સ ઇન્ટુ ધ ડાર્ક’માં પ્રકૃતિ સામે પાંગરતી સંસ્કૃતિ અને તેની અવહેલના કરતા મનુષ્યની એક છબી રજૂ કરતાં નવી ભાતનાં કાવ્યો છે. પોતે ખેડૂતના સંતાન છે અને અંગ્રેજીના અધ્યાપક

છે. પરંતુ પરંપરા સાથેનું જોડાણ યથાવત્ છે. 'ડિગિંગ' કાવ્યમાં એ કહે છે :

મારી આંગળી અને અંગૂઠા વચ્ચે
વિસામે એક દળદાર કલમ
હું તેનાથી કરીશ ઉત્ખનન.

વોલકોટ અનુવસાહતી વાતાવરણમાં બહુસાંસ્કૃતિક અને બહુવંશીય પરિવેશમાં જીવ્યા છે. વેસ્ટઈન્ડિઝના પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય વચ્ચે એમની ખરી શોધ તો પોતાના મૂળની છે. 'નેમ' નામના એક દીર્ઘકાવ્યનો આરંભ જ આમ થાય છે :

મારી જાતિની શરૂઆત થઈ હતી
જેમ દરિયાનો થયો હતો આરંભ
કોઈ પણ નામ વગર
કોઈ પણ ક્ષિતિજ વિના.

બ્રોડસ્કી સૌથી વધુ યાતનાઓમાંથી પસાર થયા છે. દેશનિકાલ પામ્યા ત્યારે પ્રિય વ્યક્તિને પાછળ ત્યજવી પડી હતી અને અમાનુષી અત્યાચારોનો અનુભવ સહેવો પડ્યો હતો. એક કાવ્ય 'કેટલાંક અવલોકનોની યાદી'ની બે પંક્તિઓમાં એમની તીવ્ર અભિવ્યક્તિ આમ છે :

જળ, ગ્લાસનું સૌથી વધુ જાહેર સ્વરૂપ છે,
અને મનુષ્ય તેના હાડપિંજરથી વધુ ભયાનક છે.

ત્રણ કવિઓએ સામાજિક સાથે રાજકીય અભિજ્ઞતા સાથે કાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. હીની આઈરિશ વિગ્રહના સાક્ષી રહ્યા છે. કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટનો વિગ્રહ બધી રીતે કવિચેતનાને હલબલાવી મૂકનાર હતો. 'નોર્થ' નામે એક આખો સંગ્રહ તેમની સંસ્કૃતિની સંવેદનાની છબી રજૂ કરે છે. એમની જન્મભૂમિ આયર્લેન્ડ એટલે આઈરિશ હોવાનું ગૌરવ એટલું બધું કે 'ધ ઓપન લેટર' નામના એક કાવ્યમાં એ કહે છે :

*be advised
my passports's green
no glass of ours was ever raised
to toast the queen.*

પણ કવિ પાસે એક રસ્તો છે પોતાની ઓળખ અકબંધ રાખવાનો. એક

પંક્તિમાં તે કહે છે : All I know is a Door into the Dark. હીની એટલે જ કહે છે : મારા મસ્તિકમાં જાગી ગયા છે જીવતાં મૂળ. વોલકોટ આ અનુભવ વધુ તીવ્રતાથી વ્યક્ત કરે છે :

*I'm just a red nigger who love the sea,
I had a sound colonial education
I have Dutch, nigger, and English in me,
and either I'm nobody, or I'm a nation.*

વોલકોટ પણ પોતાનાં મૂળિયાં શોધે છે અને એમનાં કાવ્યોમાં અનુવસાહતી સંસ્કૃતિમાં એક વિદ્રોહનો અવાજ સંભળાય છે. પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિને એ ચાહે છે. દાદા તો શ્વેત હતા તેથી લોહીથી જ અસ્તિત્વની એક સહોપસ્થિતિ છે. આફ્રિકાનાં મૂળિયાં અને બ્રિટિશ ભાષામાં શિક્ષિત થયા છે તેથી એક અસમંજસ ભીતરમાં સ્થાયી છે, અને એના થકી કવિનો ચિત્કાર ‘અ ફાર કાય ફોમ આફ્રિકા’ કાવ્યમાં તીવ્રતાથી સંભળાય છે. વેરવિખેર અનુવસાહતી ઓળખ કવિચિત્તમાં મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

*I who am poisoned with the blood of both
where shall I turn, divided to the vein?
I who have cruised
The drunken officer of British rule, how choose
Between this Africa and the British tongue I love?*

બ્રોડરસ્કી વતનવિચ્છેદ પામે છે પણ કવિતા હંમેશાં એમણે રશિયન ભાષામાં જ લખી છે. ગદ્ય એ અંગ્રેજીમાં લખતા. એમને મન ભાષા અસ્તિત્વનો ભાગ છે. આ અંગે વિચાર વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે : મને કહેવા દો કે કવિ માટે ભાષા તેના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે. કવિ ભાષા દ્વારા જીવે છે. હું કે જે આ વાક્યો લખી રહ્યો છું, કાલે નથી રહેવાનો પણ જે ભાષામાં તેનું સર્જન થયું છે, જે તમે વાંચો છો, તે રહેશે. એટલા માટે નહિ કે ભાષા માણસથી વધુ લાંબો સમય જીવિત રહે છે. પણ એટલા માટે કે ભાષા રૂપાંતરણ (mutation) માટે સક્ષમ છે. અનેક યાતનાઓ પછી પણ એમણે મહત્ત્વ ભાષાને આપ્યું છે. એક મુલાકાતનો જવાબ આપતાં એ કહે છે :

INTERVIEWER

So, if you're making a cosmology

you're putting language at the apex?

Well it's no small thing - it's pretty grand. When they say "the poet hears the voice of the Muse", it's nonsense if the nature of the Muse is unspecified. But if you take a closer look, the voice of the Muse is the voice of the language. It's a lot more mundane than the way I'm putting it. Basically, it's one's reaction to what one hears, what one reads.

વોલકોટનો પ્રથમ ધ્યાનપાત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'ઇન અ ગ્રીન નાઈટ' છે. તેમાં કેરેબિયન વસાહતી પરંપરા તથા માન્યતાઓ અને જેમાં એમનું ભણતર થયું તે યુરોપિયન સંસ્કૃતિનો સમન્વય જોવા મળે છે. પરંતુ તેમનું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન તો 'ઓમેરો' (1990) નામે કાવ્યસંગ્રહ છે. મહાકાવ્ય જેવા આ સર્જનની એક ખૂબ મોટી વિશિષ્ટતા છે. સાત સર્ગમાં અને 64 પ્રકરણોમાં ફેલાયેલો આ કાવ્યસંગ્રહ વિશ્વસાહિત્યમાં બેજોડ છે. પોતાની પ્રજા પાસે કોઈ મહાકાવ્ય નથી કે નથી એવી સ્વકીય ઠોસ સંસ્કૃતિ, તેથી આ કાવ્યનું અતિમહત્ત્વ અંકાયું છે. વોલકોટ ગ્રીક મહાકાવ્ય ઇલિયડમાંથી તેનાં ત્રણ પાત્રો એકિલસ, હેક્ટર અને હેલનને લઈને એક માછીમાર સમાજના પરિવેશમાં પોતાની રીતે, પોતાની સંસ્કૃતિની પાર્શ્વભૂમિ રચે છે. આ કાવ્યસંગ્રહ તેમને નોબેલથી સન્માનિત કરવા માટે મહત્ત્વનો બને છે. એમ કહી શકાય કે હોમરના ઇલિયડનાં પાત્રો દ્વારા વોલકોટે વીસમી સદીના અંતે એક મહત્ત્વનું મહાકાવ્યની કક્ષાનું દીર્ઘકાવ્ય જગતને આપ્યું.

બ્રોડસ્કીએ 1970માં Gorbunov and Gorchakov નામનું દીર્ઘકાવ્યનું સર્જન કરેલું છે. 14 સર્ગમાં ફેલાયેલાં આ કાવ્યો એક સોનેટમાળા છે. માનસિક રોગની હોસ્પિટલના બે દર્દીઓના નામે કાવ્યનું શીર્ષક છે. વાસ્તવમાં આ દીર્ઘકાવ્ય તત્કાલીન રશિયન સરકાર ઉપર એક રૂપકરૂપે સર્જ્યું છે. આ દીર્ઘકાવ્ય અને એમનો પ્રખ્યાત નિબંધસંગ્રહ 'લેસ ધેન વન' તેમને નોબેલથી સન્માનિત કરવા માટે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જો કે કેટલાક લોકો આ સન્માનના મૂળમાં રાજકારણ લેખે છે, પરંતુ બ્રોડસ્કીની કાવ્યસૃષ્ટિ અને તેમના મૌલિક વિચારો તથા મહાન કવિ ઓડન જેવાનું પ્રામાણ્ય તેમને એક મોટા કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

ત્રણે કવિઓએ મહત્ત્વના નિબંધસંગ્રહ આપ્યા છે. બ્રોડસ્કીના નિબંધસંગ્રહ 'લેસ ધેન વન (Less Than One)માં આત્મકથાનાત્મક સાહિત્યિક નિબંધો છે.

જેલમાં એમને ધકેલી દેવાયેલા ત્યારે જેલ રજિસ્ટરમાં એમનું નામ લખવા માટે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમની માનસિક હાલત એવી ખરાબ હતી કે તે પોતાનું નામ પણ બોલી શક્યા નહિ. એટલે ઉપહાસમાં જેલરે તેમનું નામ 'લેસ ધેન વન' લખી કાઢ્યું. આ માનવીય અવહેલના દર્શાવવા તેમણે તેમના પ્રથમ નિબંધસંગ્રહનું નામ 'લેસ ધેન વન' રાખ્યું. જેના એક પ્રકરણમાં રશિયાની એ સમયની કાળી બાજુ દર્શાવી છે. આ ઉપરાંત એમનો 'ઓન ગ્રીફ ઍન્ડ રિઝન' નામનો બીજો નિબંધસંગ્રહ પણ છે. વોલકોટનો પ્રખ્યાત નિબંધસંગ્રહ 'વોટ ધ ટ્વાઇલાઇટ સેઝ (what the Twilight Says) છે. હીનીના ત્રણ નિબંધસંગ્રહ છે. Preoccupation, The government of tong વિશિષ્ટ ગ્રંથો છે. 'ધ રિડ્રેસ ઓફ પોએટ્રી' (The Redress of Poetry)માં ઓક્સફર્ડમાં આપેલાં આ દસ વ્યાખ્યાનો છે, જેમાં કાવ્યતત્ત્વ સંદર્ભે મહત્ત્વના વિચારવિમર્શ રજૂ થયા છે.

ત્રણે કવિઓ ઉત્તમ નાટ્યકાર છે. બ્રોડસ્કીએ 'માર્બલ્સ' નામનું ત્રિઅંકી નાટક લખ્યું છે. તે ઉપરાંત 'ડેમોક્રેસી' નાટક પણ મહત્ત્વનું નાટ્યસર્જન છે. હીનીએ પણ બે મહત્ત્વનાં નાટકોનું સર્જન કર્યું છે. 'ધ ક્યોર એટ ટ્રોય' અને 'ધ બેરિઅલ ઓફ થીબ્સ' પરંતુ વોલકોટ એક મોટા નાટ્યકાર તરીકે ઊભરી આવ્યા. બાળપણથી જ નાટક તરફ વળેલા. 1977માં એમણે ટ્રિનીડાડ થિયેટર નામે એક નાટ્યમંડળીની સ્થાપના કરેલી. તેમણે વીસેક નાટકો લખ્યાં છે. એક નાટ્યકાર તરીકે પણ વોલકોટ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. 'હેન્ની ક્રિસ્ટોફર', 'વાઇન ઓફ ધ કંટ્રી', 'ડ્રીમ ઓન એ મંકી માઉન્ટેન', 'ડ્રમ્સ ઍન્ડ કલર્સ', વગેરે વખણાયેલાં નાટકો છે. તેમનું પ્રદાન નાટકમાં મહત્ત્વનું રહ્યું છે, પરંતુ તે જાણીતા ચિત્રકાર તરીકેની ઓળખ પણ ધરાવે છે. તેમનાં પુસ્તકોના મુખપૃષ્ઠ ઉપર તેમણે જ આલેખેલાં સુંદર ચિત્રો છે. તેમનાં પુસ્તકોની એ પણ એક આગવી ઓળખ છે.

'હોમેજ ટૂ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ' નામના એક પુસ્તકના ત્રણે કવિઓ સહલેખકો છે. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની આસપાસની ગેરસમજૂતીઓ અને કિંવદંતી વાતોની જુદાજુદા લેખો દ્વારા ત્રણે કવિઓએ સ્પષ્ટતા કરી એક મહાન કવિનો મહિમા કર્યો છે. પોતાના પૂર્વસૂરિઓ પ્રત્યેનો આદર, પરંપરાનું જતન અને સાથે નવસર્જન દ્વારા સર્જકચેતનાની સતત ધાર કાઢતા રહેલા આપણા સમયના આ મોટા ગજાના કવિઓમાંથી બે કવિઓએ તો વિદાય લઈ લીધી છે. હવે વોલકોટ માત્ર રહ્યા છે. આ કવિઓએ પોતાનાં સર્જનો દ્વારા અનેક સાહિત્યિક ક્ષિતિજો કંડારી છે ત્યારે, એમના પ્રતિ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતાં હીનીના એક લઘુકાવ્યને અને વોલકોટની એક પંક્તિ યાદ કરવા જેવી છે :

Dangerous pavements

But I face the ice this year

With my father's stick. (Seamus Heaney)

*We all know where we are not at. We all know who
our sublime superiors are. (Derek Walcott)*

संदर्भ साहित्य

1. Collected Poems by Derek Walcott, Farrar, Straus & Giroux, New York, 1986
2. What the Twilight Says by Derek Walcott, faber and faber, 1998
3. New Selected Poems by Seamus Heaney, Faber and Faber, 1990
4. Nine Contemporary Poets by P.R. King, Methuen, 1979
5. The Redress of Poetry by Seamus Heaney, faber and faber, 1995
6. The Orpheus of Ulster by James Fenton, The New York Review, 1996
7. On Grief and Reason by J. M. Coelzee, The New York Review, 1996
8. Working for the Dictionary by Charles Simic, The New York Review, 2000
9. Collected Poems by Joseph Brodsky
10. Poets of the America by Ajanta Dutt, Worldview, 2001
11. Lives of the Poets by Michael Schmidt, Phoenix, 1998
12. Websites of 'The Famous People' and 'Biography'

જોસેફ બ્રોડસ્કી

દેશવટો અને ભાષાવટો ભોગવતા આ રશિયન કવિએ અંગત વ્યથાથી થોડા અળગા રહી, ખાતાં-પીતાં, હરતાં-ફરતાં, લખતાં-વાચતાં, કોઈ પણ પ્રકારના વધુ આક્રોશ વગર, રશિયન ભાષાની ભીનાશ અને તેની માટીની મહેક, દેશનિકાલ પામ્યા છતાં પોતાના સર્જનમાં અકબંધ રાખી હતી. આ સ્વ-વેદના તેમણે મનુષ્યમાત્રમાં જોઈ હતી. તેમનાં કાવ્યો, પારંપરિક છંદ અને તત્ત્વમીમાંસા (Metaphysics)થી મઢેલાં છે. મનુષ્યયાતનાની સંવેદના તેમનાં કાવ્યોના કેન્દ્રમાં છે. એકીસાથે બે ભાષાને, રશિયન અને અંગ્રેજીને તેમણે ચાહી, બે જીવન, એક રશિયન યહૂદી તરીકેનું અને અમેરિકન રશિયન તરીકેનું જીવ્યા, રશિયાના સામ્યવાદનો અને અમેરિકાની લોકશાહીનો ચહેરો જોયો, પરંપરાની કાવ્યભાષાને અપનાવી અને આધુનિક રૂપકો પ્રયોજ્યાં, આ બધાં વચ્ચે રહીને જગતભરમાં એક પ્રખર બૌદ્ધિક તરીકે તે ઊભરી આવેલા. એ બે વાતે વિશિષ્ટ રહ્યા. તે મૂળે પ્રશિષ્ટ આધુનિકતાવાદી (Classical modernist) હતા અને તેમાં તેમની સર્જનાત્મક વ્યથા (creative agony)નો ઉમેરો થયેલો.

જ્યારે 1940માં સેંટ પિટર્સબર્ગમાં એમનો જન્મ ગરીબ યહૂદી કુટુંબમાં થયેલો ત્યારે રશિયન સાહિત્યમાં ‘રશિયન રચનાવાદ’ (Russian formalism)ની અસર હતી. વિક્ટર શ્કલોવેસ્કી (Viktor Shklovsky) દ્વારા આરંભાયેલી આ સાહિત્યિક સિદ્ધાંતની ચળવળ 1910થી 30 દરમિયાન ચાલી હતી. જેમાં કાવ્યભાષાને વૈજ્ઞાનિક અભિકોણથી તપાસવામાં આવતી. ત્યારે રશિયન સાહિત્યના ‘સિલ્વર એજ’ની અપૂર્વ કવયિત્રી ‘અન્ના અખમાટોવા’ (Anna Akhmatova)ની કવિતાઓ સમાજ ઉપર છવાયેલી હતી. પણ સ્ટાલિન (1929-53)ના એ યુગમાં તેમને મૂક કરી દેવામાં આવેલાં. તેમની જાહેરમાં અવહેલના કરવામાં આવેલી તથા અપમાનો આચરવામાં આવેલાં. તેમના દીકરાને શ્રમ

છાવાણીમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો. તે સમયના બીજા મહત્વના એવા જ કવિ ‘ઓસિપ મેન્ડેલશન’ (Osip Mandelshtan)ને પાંચ વર્ષની સખત કેદ કરવામાં આવી અને તે દરમિયાન તેમનું મૃત્યુ થયું. તે કાળમાં બંનેની કવિતાઓ ઉપર પડદો પાડી દેવામાં આવેલો. આવા સમયમાં યહૂદી કિશોર બ્રોડસ્કી પણ વિદ્રોહી સ્વભાવનો બન્યો. અન્નાની તેમને હૂંફ રહી. તેમનો એક સહારો પણ રહ્યો હતો. રશિયન ‘સિમ્બોલિક મૂવમેન્ટ’ના ગાળાની કવયિત્રી ‘મરિના ત્સ્વેતેવા’ (Marina Tsvetayeva)નાં કાવ્યોના એ ચાહક રહેલા. બ્રોડસ્કીની એક કાવ્યપંક્તિ બરોબર આ વારસા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે.

એક વૃદ્ધની મશાલ ચમકતી હતી અને માર્ગ વધુ વિસ્તર્યો.

ઓગાણીસો બોતેરમાં રશિયામાંથી દેશનિકાલ પામેલા આ કવિ, કિશોરાવસ્થાથી જ ભયંકર યાતનાનો ભોગ બનેલા. 15 વર્ષની ઉંમરે શાળા છોડી અને જાતે ભણ્યા. પણ રશિયન સરકારે યુવાનોને બહેકાવતી સાહિત્યરચના માટે કેદ ફરમાવી. 1960માં બે વાર મેન્ટલ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવેલા. યાતનાની પરાકાષ્ઠા ત્યારે આવી કે અંતે દીકરાને અને તેની માને છોડીને દેશમાંથી નીકળવું પડેલું. છતાં તેમણે તે અંગે પ્રગટ તીવ્ર આક્રોશ કદી વ્યક્ત ન કર્યો. તેમણે પોતાની લાગણીઓ ઉપર અંકુશ રાખ્યો કારણ કે તેમની કળાવિભાવના કંઈક જુદી હતી. તે માનતા હતા કે કવિનું કર્તવ્ય સંવેદનાને ભાષા થકી એક રૂપ આપવાનું છે, આ લાગણીઓને આમ જ વ્યક્ત કરી નાખી વેડફવી ન જોઈએ. એક રીતે તેમની ભાષાસભાનતા અને ઉપાસના અનન્ય હતી. પોલિશ ભાષામાં કાવ્યો વાંચ્યાં અને ‘ઝેસલો મિલોઝ’નું સાહિત્ય વાંચ્યું. અંગ્રેજી શીખ્યા અને ‘જહોન ડન’નાં કાવ્યો આત્મસાત્ કર્યાં. તેમણે કાવ્યોનું સર્જન મુખ્યત્વે પોતાની માતૃભાષા રશિયનમાં કર્યું અને ગદ્ય અંગ્રેજી ભાષામાં રચ્યું. રશિયન ભાષામાં સર્જેલી રચનાઓનો સમશ્લોકી અનુવાદ પોતે જ કર્યો. ભાષાનો અલગ સંદર્ભ ધરાવતા આ કવિ, તેમના વિશિષ્ટ કાવ્યધ્વનિને અંકે કરતાં એક કાવ્યમાં કહે છે :

અને મૌન એ બધા દિવસોનું ભાવિ છે જે વાણી તરફ ઢળે છે :
હા મૌન હાજરી છે વિદાયની આપણી શુભેચ્છાઓમાં, જેવો તેનો સ્પર્શ કરીએ છીએ;
ખરેખર આપણા શબ્દોનું ભાવિ મૌન છે.

‘દોસ્તોયવ્સ્કી’ને મૃત્યુદંડની સજા થયેલી. તે ગોળીએ વીંધાવાની છેલ્લી ક્ષણોની રાહ જોતો હતો, તે ક્ષણે જ તેને મુક્તિ મળી હતી. આવા મહાન સર્જક ‘દોસ્તોયવ્સ્કી’ના એક નાનકડા પુસ્તક ‘ધ નોટ્સ ફ્રોમ અંડરગ્રાઉન્ડ’ વાંચીને

બ્રોડસ્કીની ચેતનામાં જાણે વિસ્ફોટ થયેલો. તે નાનકડું પુસ્તક વાંચ્યા પછી એમનામાં જાણે ધરમૂળમાંથી ફેરફાર થયો. એમના સર્જકચિત્તમાં આ બધા પ્રવાહો રમમાણ રહેલા. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના આ મહત્વના વિશ્વકવિએ પારંપરિક છંદ પકડી રાખ્યા પરંતુ એમનાં કાવ્યોમાં આધુનિક પ્રતીકો, રૂપકો અને તત્ત્વમીમાંસા (metaphysics) હંમેશાં કેન્દ્રમાં રહ્યાં. ભાષા સંદર્ભે એ આગવા વિચાર ધરાવતા હતા. તેમણે ભાષાનું મહત્ત્વ આંકતા 1987માં નોબેલ પુરસ્કાર સ્વીકાર વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું :

“મને ફરીથી કહેવા દો, કવિ માટે ભાષા તેના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે. અથવા મારો પ્રિય કવિ ઓડન કહે છે તેમ, કવિ ભાષા દ્વારા જીવે છે. હું કે જે આ વાક્યો લખી રહ્યો છું, કાલે નથી રહેવાનો, તેમ વાચક પણ નથી રહેવાનો. પણ જે ભાષામાં તેનું સર્જન થયું છે, જે તમે વાંચો છો, તે રહેશે. એટલા માટે નહિ કે ભાષા માણસથી વધુ લાંબો સમય જીવિત રહે છે. પણ એટલા માટે કે ભાષા રૂપાંતરણ (mutation) માટે સક્ષમ છે.”

દેશવટા પછી કવિવેદના કેવી તીવ્ર અભિવ્યક્ત થાય છે તે ‘સિક્સ યર્સ લેટર’ નામના કાવ્યમાં અંકિત થાય છે. એક કાવ્યના દૃશ્યમાં, પ્રેમ અને વિચ્છેદનું, હાજરી અને ગેરહાજરીની દારુણ સંવેદનાનું, બરફની કરચો અને આંખો ઉપર ઢાંકેલી હથેળીમાં પતંગિયાના સ્પર્શનું નિરૂપણ જીવંત બને છે.

અત્યાર સુધી જીવન સાથે હતું,
એક વાર બરફ પડવાની શરૂઆત થઈ,
લાગ્યું જાણે અનંત સમય સુધી ચાલશે,
તેથી, ભલે બરફની આ કરચો તેનાં પોપચાંને સંકોચે.

મેં તેની મારા હાથથી રક્ષા કરી હતી,
અને તેઓ ઢોંગ કરે છે ન માનવા,
કે તે આંખની મેં મમતાભરી કાળજી લીધેલી,
જે મારી હથેળીમાં પતંગિયાની જેમ ફફડે છે.

(સિક્સ યર્સ લેટર, અ પાર્ટ ઓફ સ્પિચ)

ઘરઝુરાપાના આ અનુભવને અને તેથી ઉદ્ભવેલા એકાકીપણાને બીજા એક કાવ્યમાં ‘આઈ સિટ બાય વિંડો’ના અંતિમ સ્તબકમાં આ ખાલીપાને, અંધકારના માધ્યમથી કવિ શબ્દબદ્ધ કરે છે :

હું અંધારામાં બેસું છું.

અને તે કળવું અઘરું છે, કયો અંધકાર ખરાબ છે :

અંદરનો કે બહારનો.

અમેરિકાની યુનિવર્સિટી ઓફ મિશિગનમાં તે કવિતા શીખવતા. જેણે કોઈ ઔપચારિક શિક્ષણેય ન હતું લીધું તેમને યેલ યુનિવર્સિટીએ ડિ.લિટ્.ની પદવી આપેલી. કૉલેજમાં એ કવિતાના વર્ગો લેતા. આરંભે જ એ વિદ્યાર્થીઓને અપેક્ષિત વાચન માટે 83 પુસ્તકોની યાદી આપતા. બ્રૉડસ્કીની બૌદ્ધિકતા ઉપર વારી જવાય તેવી વાત એ છે કે તે યાદીમાં પહેલાં બે પુસ્તકનાં નામ હતાં, ‘ભગવદ્ગીતા’ અને ‘મહાભારત’! એક પ્રખર બૌદ્ધિક સાથે એ ખૂબ પ્રભાવક અધ્યાપક પણ હતા. એમનાં પ્રવચનો સાંભળનારાનાં રૂંવાં ઊભાં થઈ જતાં! તેમના નિબંધસંગ્રહો ‘લેસ ધેન વન’ અને ‘ઓન ગ્રીફ એન્ડ રિઝન’માં કેટલાંક પ્રવચનો છપાયેલાં છે.

બ્રૉડસ્કીની કાવ્યશૈલી, કાવ્યવિભાવના અને તેમણે આંકેલી કાવ્યભાષાનું મહત્ત્વ તેમની આગવી ઓળખ છે, પરંતુ તેથીય વિશેષ તેમની કાવ્યસૃષ્ટિ, કેટલાક મહત્ત્વના કાવ્યસંદર્ભોના દષ્ટિકોણથી, વિશ્વકાવ્યસૃષ્ટિમાં કેવું મૂલ્યવાન પ્રદાન કરે છે, તે જોવું પણ રસપ્રદ છે. તેમનો દેશવટાનો વ્યાપક સંદર્ભ તથા તેમના સ્થળ-કાળ-ભાષાના વિશેષ સંદર્ભોની રચનાઓ નવીન ભાવવિશ્વનો અનુભવ કરાવે છે. તે એક મોટા ઊર્મિ કવિ છે. પ્રેમ અને પ્રકૃતિ તેમનાં કાવ્યોમાં સહજ જોવા મળે છે. તેમની કાવ્યસૃષ્ટિ ચારેક વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે.

તેમનાં આરંભનાં કાવ્યોમાં વારંવાર દેશવટા (Exile)નો સંદર્ભ સ્વાભાવિક રીતે જ મુખ્યત્વે રહે છે. પરંતુ તેમના આ દેશવટાના અનુભવને તે જુદી દષ્ટિથી જુએ છે. વાસ્તવમાં આ ઘર વગરનો કવિ, વિશ્વના તમામ ઘર વગરના લોકોની સંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખે છે. એટલે આ દેશનિકાલ કોઈ રાજકીય પરિસ્થિતિ ન લાગતાં વાસ્તવમાં કવિની એક સહજ પ્રકૃતિ લાગે છે. કવિને મન આ ઘટના પોતાના અસ્તિત્વની એક આવશ્યકતા લાગે છે. માનવીય સંવેદના તેમનાં કાવ્યોનો એક સરેરાશ વિષય છે. એટલે તેમનો દેશવટો એ જાતવટાનો, મૃત્યુવટાનો કે એક દારુણ ખાલીપાનો અનુભવ કરાવે છે. આ સંવેદન એમનાં કાવ્યોમાં અનન્ય રીતે રૂપાંતર પામે છે. ‘1972’ શીર્ષકના એક કાવ્યની આરંભની પંક્તિમાં આ અનુભવ મૂકે છે :

પક્ષીઓ આજકાલ મારાં અજવાળિયામાં ઊડતાં દેખાતાં નથી.

એક બીજી પંક્તિમાં તે આ દાહક સ્થિતિને દર્શાવતા પાણી બહારની માછલીની

છટપટ નહીં પરંતુ તેથી પણ અધિક વેદનાયુક્ત સ્થિતિનું બયાન એક રૂપક દ્વારા કરે છે :

જે રેતીમાં માછલીની જેમ જીવતા રહેવા જેવું છે.

એક પત્રમાં તેથી એ લખે છે : “હું રશિયન સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલો છું. તેનો એક ભાગ લાગું છું, તેના કોઈ ઘટકનો કે સ્થાનનો કોઈ જ ફેરફાર, તેના અંતિમ પરિણામને પ્રભાવિત કરી શકતો નથી. રાજ્ય કરતાં ભાષા ઘણી પ્રાચીન અને અનિવાર્ય ચીજ છે. હું રશિયનભાષી છું.”

જાણે રશિયાના તમામ કલાકારો ઉપર થતાં જુલ્મો અને ફૂરતાને વાચા આપતા એક કાવ્યમાં ઈશુની યાતનાનો સંદર્ભ આપે છે :

એક વધુ ટ્રાયલ શરૂ થાય છે.

એક વધુ કિસમસ અંત પામે છે.

અસીમ દુઃખ અનુભવતો આ કવિ દેશવટાથી થયેલા વતનવિચ્છેદ અનુભવતો, સ્વજનોથી દૂર એકલતા અને ખાલીપાના ઘેરાવા વચ્ચે, કાલક્ષેપ કરતો જીવનપથ પર સ્થિર તો થયો પણ તે તેના એક જુદા જ માનવજીવનના અનુભવની વાત કરે છે. ‘ટુ યુરનિઆ’ કાવ્યમાં તે દર્શાવે છે :

દરેક વસ્તુની એક સીમા હોય છે, દુઃખની પણ,

બારીની બારસાખ તાકી રહે છે.

જાળી એક પાંદડાંને પણ ત્યજતી નથી

કોઈ ભલે ઉપાયોને અજમાવે, તેના કોગળા કરે કે ગળી જાય.

એકલતા માણસને આડેઘડ ઘડે છે.

દેશવટાને તે મરણ સન્મુખ માને છે. એટલે જીવનવટો તેમને મૃત્યુ, મૌન અને શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે. મૃત્યુ પણ એક જુદા પ્રકારનો દેશવટો છે, તે વાત કવિનો આધ્યાત્મિક અભિગમ પણ દર્શાવે છે :

મૃત્યુ આવશે અને શોધશે એક શરીર,

જેની મૌન શાંતિ મૃત્યુના અભિગમને પ્રતિબિંબિત કરશે.

કોઈ પણ સ્ત્રીના ચહેરાની જેમ.

પોતાના સર્જન પ્રત્યે બ્રોડસ્કી અતિ સભાન હતા. તેમાં તેમની એકાકી દશા ઊભી થઈ. તે બંને વાતો એક કાવ્ય ‘ઇન ધ લેક ડિસ્ટ્રિક્ટ’માં અલગ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

હું જે લખું છું તે અપૂર્ણ હતું :
 મારી લીટી બિંદુઓની માળામાં સમાપ્ત થઈ ગઈ.
 થાકીને તે છોડી દીધું હતું જો કે હું પથારી પર,
 હજુ પણ સંપૂર્ણપણે પોશાક પહેરેલો હતો.
 રાત્રે હું અંધારી છત પર તાકી રહ્યો,
 તારો ખરે ત્યાં સુધી હું જોતો રહ્યો,
 જે પછી, સ્વ-ભક્ષણના કાયદાઓને અંકે કરે છે,
 હું ઈચ્છા કરું તે પહેલાં
 મારા ગાલ અને ઓશીકા ઉપર ચમકી ગયો. (ઈન ધ લેક
 ડિસ્ટ્રિક્ટ)

સ્થળ-કાળ (Space-Time)ના સંદર્ભો તેમનાં કાવ્યોની બીજી વિશિષ્ટતા છે. દેશનિકાલ કવિની પહેલી અનુભૂતિ તો સ્થળ અને કાળ સાથેની અતિવેદનાગ્રસ્ત વિચ્છેદની રહેવાની, પરંતુ આ પરિમાણોને કાવ્યસૃષ્ટિમાં અલગ પ્રતીકો અને રૂપકો સાથે મૂકી તે સંવેદનાને વૈશ્વિક કરવાની કળા આ કવિમાં કાવ્યકળાની કક્ષાએ આકારિત પામી છે. ‘મૌન એક અલૌકિક દ્વાર છે અવકાશનું’, તે અવકાશનો અનુબંધ વ્યક્ત કરતાં કહે છે :

“પરંતુ તે વિશાળ મૌનની શરૂઆત છે. અને મૌન તે બધા દિવસોનું ભાવિ છે જે વાણી તરફ વહે છે; હા, જેવા તેને સ્પર્શ કરીએ છીએ, ખરેખર મૌન આપણી શુભેચ્છાઓમાં વિદાયની હાજરી છે. આપણા શબ્દોનું ભાવિ મૌન છે. તેવા શબ્દો કે જોણે ભૂખ્યા સ્વરો થકી વસ્તુને તહસનહસ કરી નાખી છે. કારણ કે વસ્તુઓ માટે તીક્ષ્ણ ખૂણાઓની ઘૂણા કરે છે. મૌન એક મોજું છે જે અનંતકાળનો ડગલો છે. મૌન: આપણી બધી પ્રેમાળ જગ્યાનું ભાવિ છે, તે એક નિર્જીવ હદ નથી, પરંતુ માત્ર અવકાશ (Space) છે.”

અવકાશનો આવો ઉપયોગ ભાગ્યે કોઈ કવિએ કર્યો હશે અને મૌનનું આ રીતે તેની સાથે સંધાન ભાગ્યે કોઈએ કર્યું હશે. આ વિશ્વની ઘટમાળ અને તેનું અવિરત ઘૂમરાવું. તે વાતની નિરર્થકતાને ચીંધે છે. પ્રિયજનને હવે કદી મળવાનું નથી તેથી તે વાતને આમ મૂકે છે :

આમ, પ્રકાશ, ગરમી, ઠંડી અથવા અંધકારનો ઝડપી શિકાર.
 અવકાશમાં એક ગોળો કંઈ ખાસ કર્યા વગર ઘૂમરાયા કરે અને
 ઘૂમરાયા જ કરે. (સેવન સ્ટ્રોફેસ)

કવિ કાવ્યમાં એક સૂક્ષ્મ વાત કરે છે. આ કાવ્યવિભાવના પ્રથમ વાર આ રીતે મુકાઈ છે. તે માને છે, સમય, સ્થળ કરતાં વધુ મહત્ત્વનો છે. સમયના પરિમાણને પ્રામાણ્ય આપ્યા પછી તે અંગે એક નિબંધમાં કહે છે :

“મારી તમામ કવિતાઓ વત્તે-ઓછે એક જ વસ્તુ વિશે - અથવા સમય વિશે છે. સમયે મનુષ્ય માટે શું કર્યું.”

સમય સંદર્ભે કવિના આ વિચારો કદાચ નવીન છે. એક વૈજ્ઞાનિકની અને એક કવિની સમયની અવધારણા ભિન્ન રહેવાની. કારણ કે કવિ શબ્દનો બંદો છે, જ્યારે વૈજ્ઞાનિક તથ્યોનો. મનુષ્ય અસ્તિત્વના સંદર્ભે સમયના પરિમાણની શબ્દાતિત અનુભૂતિને શબ્દમાં ઢાળવાનું, તેને કાવ્યપિંડ આપવાનું સફળ સાહસ આ કવિએ કર્યું છે. એક કાવ્યમાં તે કહે છે :

સમય, અવકાશ કરતાં કંઈ મહાન છે. અવકાશ એક વસ્તુ છે.
જ્યારે સમય, તત્ત્વ, વિચાર, સભાન સ્વપ્ન છે અવકાશનું.
અને જીવન પોતે એક વૈવિધ્યપૂર્ણ સમય છે.
મીઠા જળની માછલીઓ તેના તાણાવાણા અને સત્ત્વ છે.
તે ઊશર ધરતીની મોટી આભા અને તત્ત્વ છે.
મૃત્યુ સહિત, તે વિરામચિહ્ન છે.

‘સમય’ અને ‘ભાષા’ના આગવા અનુબંધનો નિર્દેશ કરતાં તે એક કાવ્યમાં મનુષ્ય અસ્તિત્વની ગુરુચાવી આપે છે :

અસહિષ્ણુ છે તે સમય
બહાદુર અને નિર્દોષ માટે,
અને એક સપ્તાહમાં ઉદાસીનતાના એક સુંદર શરીર માટે,
ભાષાનો મહિમા કરો અને માફ કરો
દરેક વ્યક્તિને, જેના દ્વારા તે જીવે છે.

કવિનું સૌથી વધુ મહત્ત્વનું દર્શન તો મનુષ્યજીવનમાં ભાષાની ભૂમિકાની છે, જે તેમની એક આગવી ઓળખ છે. તે માને છે કે ભાષા, સમય કરતાં વધુ મહત્ત્વની છે. આ વાતને નિર્દેશતાં એક નિબંધમાં તે કહે છે :

શબ્દો, તેના અક્ષર પણ - સ્વરો, ખાસ કરીને - સમયનું ઘણું
કરીને ઇન્દ્રિયગમ્ય પાત્ર છે.

ભાષા, બીજા શબ્દોમાં સમાજ અને કવિથી માત્ર શ્રેષ્ઠ નથી,

સમયથી પણ. સમય 'ભાષાની પૂજા કરે છે' અને આમ તે ભાષા કરતાં ઊતરતો છે.

ભાષા, દેશવટો, મૃત્યુ, સ્થળ-કાળ અને સમયના સંદર્ભમાં કવિના શબ્દોનું મહત્ત્વ અદકેરું છે. ભાષાનો મહિમા દર્શાવતાં તેમનાં કાવ્યો ચીલાચાતરું લાગે છે. પરંપરાના અનુસંધાન સાથે નવી દષ્ટિ અને પ્રતીક, રૂપકોનું કાવ્ય સ્થાપત્ય તેમને વિશ્વના મોટા ગજાના કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે. સૌથી નાની વયે નોબૅલનું સન્માન મેળવનાર આ કવિના મહત્ત્વના કાવ્યસંગ્રહ 'અ પાર્ટ ઓફ સ્પીચ', 'ટુ યુરનિઆ', 'સો ફોર્થ', 'ક્લેક્ટેડ પોએમ્સ ઇન ઇંગ્લિશ', 'ગોર્બુનોવ ગોર્ચકોર' વગેરે છે. તેમનાં કાવ્યો અને સર્જકની આત્મપ્રતીતિ, તેની બૌદ્ધિક ક્ષમતા અને માનવીય સંવેદનાની નવી સીમાઓ દર્શાવે છે.

સમાજમાં કાવ્ય-વાચન સમૃદ્ધ બને તેની અનિવાર્યતા માટે તે હિંમાયતી હતા. એ કહેતા, સવારે છાપાની સાથે તથા જાહેર સ્થળોએ કાવ્યસંગ્રહો નજીવી કિંમતે મળવા જોઈએ. દરેક ઘરમાં બાઈબલની સાથે અનિવાર્યપણે કાવ્યનાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. વસ્તીના નગણ્ય લોકો નહીં પણ ખાસી એવી ટકાવારીએ કવિતાનો સંગ કરવો જોઈએ, તો જ સમાજ સ્વસ્થ રહે. એક ભાષણમાં તેમણે કહેલું કે રાજનેતાની પસંદગી તેમણે શું શું અને કેટલું વાંચ્યું છે તેની ઉપર થવી જોઈએ!

તેમણે મોટા ભાગનાં કાવ્યો માતૃભાષા એટલે કે રશિયન ભાષામાં રચ્યાં હતાં, તેનો અંગ્રેજીમાં સમશ્લોકી અનુવાદ પોતે કરેલો. એ રીતે તે એક સિદ્ધહસ્ત અનુવાદક તરીકે પણ ઊભરી આવ્યા હતા.

મૌન અને મૃત્યુના અને સમય પરિમાણની પેલે પારની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતા આ ઊર્મિકવિ એક કાવ્યના અંતિમ સ્તબકમાં કહે છે :

મિત્ર, આપણે સારા માટે છૂટા પડીએ છીએ,
તમે તમારા પીળા પેડ પર ખાલી વર્તુળ દોરો.
તે હું હોઈશ; અંદર કોઈ નહિ હોય.
તેની તરફ થોડુંક તાકી રહો, અને પછી ભૂંસી નાખો.

જૉસેફ બ્રૉડસ્કીની અનન્ય કાવ્યસૃષ્ટિમાંથી પસાર થતાં તેમના શબ્દો આપણને અંદરથી ભીંજવતા લાગે છે. કવિના આ સર્જનમાંથી પસાર થતાં કશુંક વિશિષ્ટ પામી જવાય છે. અત્યારે કવિ આપણી વચ્ચે નથી પણ લાગે છે તેમના શબ્દનો ધ્વનિ હંમેશાં તેમની હાજરી અકબંધ રાખશે.